

Mar Muntada Carbonell
Núria Ramírez Morais

EVOLUCIÓ DELS CUIDATGES D'INFERMERIA DURANT LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

Treball de Fi de Grau

Dirigit per: Dr. Josep Barceló Prats

Grau d'Infermeria

UNIVERSITAT ROVIRA i VIRGILI

Facultat d'Infermeria

Seu Baix Penedès, 2023

AGRAÏMENTS

En primer lloc, voldríem agrair al Dr. Josep Barceló Prats per haver tutoritzat el nostre Treball de Fi de Grau. Donar les gràcies per ajudar-nos i guiar-nos durant aquests mesos i motivar-nos a continuar endavant en tot moment.

A les nostres famílies i amistats per creure en nosaltres i animar-nos a seguir en els moments més complicats.

Per últim, agrair-nos l'una a l'altre, la seva dedicació, esforç i confiança durant aquest període i saber formar un equip basat en el respecte i la comunicació.

RESUM

Introducció. L'art del cuidar ha anat evolucionant al llarg de la història fins esdevenir en una professió: la infermeria. L'impacte causat per l'esclat de la Guerra Civil en el món de la infermeria va marcar un abans i un després; tant en la formació de noves infermeres, en el funcionament d'hospitals de campanya com en la forma de cuidar i curar els pacients.

Objectiu. Descriure els valors professionals que van influir en la dispensació i evolució dels cuidatges d'infermeria durant la Guerra Civil Espanyola.

Metodologia. S'ha realitzat una revisió bibliogràfica narrativa en quatre bases de dades científiques: SCielo, Google Academic, DialNet i Cuiden.

Resultats. Entre els resultats obtinguts mitjançant la recerca a diverses bases de dades, s'han seleccionat quinze articles científics segons els criteris d'inclusió i exclusió establerts. S'ha vist que degut a l'augment exponencial de les demandes sanitàries a l'inici del conflicte, diferents institucions i organitzacions polítiques varen implantar nous cursos accelerats per tal de formar les dones voluntàries d'arreu del país. Aquestes noves infermeres varen exercir al front i a la rereguarda en condicions precàries i innovant en les seves tasques degut a la manca de recursos.

Conclusió. La Guerra Civil espanyola va marcar un abans i un després en la sanitat espanyola, on les infermeres espanyoles i voluntàries internacionals van ser unes de les protagonistes en aquest conflicte bèl·lic. El seu paper va ser fonamental, havent-se d'exposar a situacions extremes que no havien viscut abans. Tot i això, les infermeres van ser capaces d'afrontar aquest conflicte mostrant la seva part més humana cap als demes.

Paraules clau: Infermeria, Historia de la infermeria, Infermera de guerra, Cuidatges i Guerra Civil Espanyola.

ABSTRACT

Introduction. The art of caring has evolved throughout history making its way to the establishment of a new profession: nursing. The impact caused by the outbreak of the Civil War in the nursing field marked a before and an after; not only in the training of new nurses but also in the management of field hospitals and the perspective of caring and curing patients.

Objective. To describe the professional values that influenced the display and evolution of nursing care during the Spanish Civil War.

Methodology. A narrative literature review was carried out in four scientific databases: SCielo, Google Academic, DialNet i Cuiden.

Results. Amongst the results obtained through the research on different databases, fifteen scientific articles have been selected according to the previously established inclusion and exclusion criteria. Due to the exponential growth of health care demands at the beginning of the conflict, different institutions and political organizations created new accelerated courses to train the volunteering women throughout the country. These new nurses served in the front line and the rearguard in precarious conditions and innovating in their tasks due to the lack of resources.

Conclusions. The Spanish Civil War marked a before and an after in the Spanish health care system, where Spanish nurses and the international volunteers became the main character. Their roles were essential, exposed to extreme situations never lived before. Nonetheless, nurses were capable of facing this conflict showing their most humanitarian side to others.

Key Words: Nursing, History of nursing, War nurse, Care and Spanish Civil War.

ÍNDEX

1.- Introducció.....	5
2.- Justificació.....	7
3.- Marc teòric.....	8
3.1.- Humanitarisme	8
3.2.- La Guerra Civil Espanyola	9
3.3.- Evolució i desenvolupament de la infermeria durant el primer terç del segle XX a Espanya	12
3.4.- Organització de la sanitat militar durant la Guerra Civil Espanyola	14
3.5.- Formació infermera durant la Guerra Civil Espanyola.....	17
3.6.- Assistència als refugiats i exiliats a les acaballes de la guerra	18
4.- Metodologia.....	21
4.1.- Pregunta PICO.....	21
4.2.- Paraules claus.....	21
4.3.- Criteris de selecció.....	22
4.4.- Estrategia de la cerca	22
4.5.- Procés de selecció dels articles	25
4.6.-Taula de resultats.....	26
5.- Discussió	32
5.1.- Formació i requisits per exercir d'infermera	32
5.2.- Model típic de "dona infermera".....	34
5.3.- Funcions d'infermeria (noves tècniques, cures, falta de recursos)	35
5.4.- Condicions de la feina i la vida d'una infermera	37
5.5.- Importància del paper d'infermeria	39
7.- Bibliografia.....	42

1.- Introducció

El "cuidar" és un concepte que ha acompanyat l'ésser humà des dels seus inicis fins l'actualitat. Es tracta d'un acte propi de cadascú que té com a preocupació una sèrie de necessitats fisiològiques i plaents, que promou la vida i la lluita contra el dolor, la malaltia i la mort (Collière, 1997).

El cuidatge ha anat evolucionant al llarg de la història diferenciant-se en diverses etapes. No obstant això, sempre ha estat íntimament vinculat a la figura femenina. A grans trets, podem dividir la història del cuidar en quatre grans etapes. En primer lloc trobem l'etapa domèstica, on el focus d'atenció es trobava en la maternitat i el cuidatge domèstic (alimentació, higiene, caminar, etc.) amb la finalitat de mantenir el benestar dels altres. Més endavant, es va fer un pas cap a l'àmbit vocacional on el cuidatge s'estengué més enllà del nucli familiar sense remuneració monetària, ja que se seguia relacionant amb un acte altruista i solidari lligat la fe cristiana (Achury, 2006) (Vesga, 2012). Les dones consagrades eren les principals encarregades d'executar les activitats relacionades amb el cuidatge personal dels necessitats (Vesga, 2012). L'etapa tècnica s'inicià fruir d'una incipient medicalització, en la qual les activitats mèdiques s'ampliaren i la dona passà a ésser l'auxiliar del metge, depenent directament d'ell a l'hora d'exercir les activitats relacionades amb el cuidatge (Achury, 2006). Més endavant, però, hi hagué una visibilització de la infermeria gràcies a figures com la de Florence Nightingale o Ethel Fenwick que varen promoure la formació de les infermeres en institucions educatives i lluitaren pels drets de la dona treballadora (Vesga, 2012). Per últim, hi ha l'etapa professional en què, com bé indica el seu nom, s'assolí la professionalització de la infermeria essent aquesta reconeguda com a disciplina professional independent juntament amb una millora de les condicions laborals i legislatives (Achury, 2006) (Vesga, 2012).

A Espanya els canvis relacionats amb la sanitat que més repercussions tingueren per a la professió d'infermeria no es varen produir fins a finals del segle XIX i el primer terç del segle XX. Fou llavors quan, gràcies a la influència de figures com Concepción Arenal, es van promulgar una sèrie de lleis i reformes que apostaven per la formació reglada de les infermeres a partir de la creació d'escoles d'infermeria arreu del país (Bernabéu & Gascón 1999). Amb la proclamació de la Segona República Espanyola l'any 1931, es van seguir implantat noves reformes que suscitaven la infermeria com a disciplina

professional desvinculant-la en certa manera de la religió i de la percepció social d'ésser un acte de caritat i benevolència (Martín & Ordóñez, 2009).

Tanmateix, amb l'esclat de la Guerra Civil l'any 1936, el món de la sanitat es va veure obligat a adaptar-se a una situació bèl·lica on els camps de batalla, els ferits tan civils com militars, la mort i la fam n'eren els protagonistes. Tot això produí una indiscutible necessitat d'augmentar el personal sanitari, tan el titulat com el voluntari per poder fer front a totes les necessitats sanitàries que, desgraciadament, en moltes ocasions tenien conseqüències irreparables. En aquest àmbit, varen tenir un paper clau les dones, que sobretot en el bàndol republicà van trencar amb els rols imposats per la tradició a fi i efecte de formar part de la lluita pels seus ideals gràcies a través de la seva ajuda en l'assistència social i sanitària (Ramírez & Pedraz, 2004).

En síntesi, el cuidar és un acte present des dels inicis de la humanitat que ha evolucionat conjuntament amb l'ésser humà al llarg de la història. Gràcies a això la infermeria s'ha dotat d'un enfocament holístic caracteritzat per l'humanitarisme, la proximitat i l'empatia, i ha arribat a esdevenir la professió que és a dia d'avui. El coneixement d'esdeveniments com la Guerra Civil ens permet prendre consciència de les circumstàncies que han permès l'avenç experimentat en l'àmbit de la infermeria (Gómez et al, 2018).

2.- Justificació

La història sempre ha estat un tema d'interès personal per a les dues. Aquest interès va anar creixent al llarg de l'assignatura d'Ètica del Cuidatge i Bases Conceptuals i Metodològiques, on el vam poder veure fusionat amb una altra de les nostres passions; la infermeria.

A més, després d'haver llegit el llistat de temes de treballs de fi de grau realitzats pels companys en anys anteriors, hem observat que la història de la infermeria és un tema poc recurrent. Per aquests motius hem decidit enfocar el nostre treball de fi de grau en l'evolució dels cuidatges d'infermeria durant la Guerra Civil Espanyola i així donar-li més visibilitat.

La Guerra Civil Espanyola (1936-1939) va ser un període on es va veure un creixement desmesurat del nombre de malalts i ferits que necessitaven assistència sanitària. "El Anuario Estadístico" de l'any 1943 va publicar un conjunt de dades sobre les defuncions entre l'any 1936 i 1939. Aquestes varen ser d'unes 500.000 morts aproximadament, tot i que, s'ha de tenir present que aquestes xifres són estimacions que podrien veure's notablement incrementades si els registres de defuncions de l'època haguessin estat més acurats (Ortega, 2005).

És per això, que durant el desenvolupament d'aquest conflicte bèl·lic, les infermeres es van convertir en unes figures clau en l'àmbit militar i també en el civil. (Domínguez, 2019). Moltes dones, tinguessin o no formació reglada com a infermeres, es van incorporar com a professionals o voluntàries als serveis sanitaris i socials d'ambdós bàndols amb l'objectiu de cooperar humanitàriament i, d'aquesta manera, donar resposta a les necessitats dels malalts i ferits, més enllà de les seves conviccions polítiques i personals (Ramió et al. 2022).

Per aquests motius, trobem que la Guerra Civil Espanyola és un objecte d'estudi molt interessant per a conèixer com les infermeres van cuidar i donar resposta a les necessitats del conjunt de la població en un període caracteritzat per la deshumanització de l'enemic. Aquesta tasca realitzada per moltes dones no pot caure en l'oblit i, per això, el principal objectiu d'aquest treball és el de donar visibilitat als valors professionals d'aquestes dones i, d'aquesta manera, intentar reconstruir les tasques d'aquest col·lectiu per a entendre millor el seu humanitarisme en temps de guerra.

3.- Marc teòric

3.1.- Humanitarisme

Segons la *Real Academia Española de la Lengua* l'humanitarisme s'ha d'entendre com la “*compasión de las desgracias de otras personas*”.¹ Altres definicions actuals d'aquest concepte estableixen que també es pot comprendre com “*a belief in improving people's lives and reducing suffering*”² o “*the ability to feel affection, comprehension or solidarity towards others*”.³ Així doncs, podríem concloure que l'humanitarisme és un sentiment o actitud que neix de la persona davant del malestar o patiment dels altres. En les últimes dècades, l'interès vers la història del moviment humanitarista ha crescut significativament com una resposta als diferents conflictes bèl·lics o d'altres crisis humanitàries, com per exemple les de caire migratori, que es succeeixen cíclicament des del segle XVIII (Martín, 2020).

L'humanitarisme modern va originar-se als camps de batalla, a partir del segle XIX, per pal·liar els desastres causats per la guerra i per alleujar el patiment de les víctimes. La primera vegada que es va fer ús d'aquest terme fou l'any 1864 en el Primer Conveni de Ginebra. Allí, també es parlà en primera instància del Dret Internacional Humanitari (DIH), creat per garantir la protecció a certes categories de víctimes. Primerament aquestes categories només varen incloure a militars ferits i malalts en els camps de batalla, ja que eren les principals víctimes d'aquelles guerres. Més endavant, però, en el Tercer i en el Quart Conveni (1949) es van incorporar els presoners de guerra i la població civil respectivament. Una altra idea que es va implantar des dels inicis de l'humanitarisme és que l'assistència a les víctimes s'havia de prestar des d'organitzacions imparcials per tal de garantir que s'arribés a tothom indiferentment del bàndol. És per això que es creà el Comitè Internacional de la Creu Roja (CICR), com una institució guardiana del DIH. El CICR fou la precursora de les actuals ONG, les quals ja fa dècades que ofereixen ajuda i protecció en situacions de conflicte allà on no arriben les ajudes governamentals (Rey, 2003).

¹ <https://dle.rae.es/humanitarismo>

² <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/humanitarianism>

³ <https://languages.oup.com/google-dictionary-es/>

Dins d'aquest context, la figura de la dona i sobretot la de la infermera, encara que sovint invisibilitzada, ha estat molt lligada a la contribució dels esforços humanitaris en els conflictes bèl·lics al llarg de la història. Originàriament, podia semblar que la seva funció es limitava a assistir als ferits i malalts curant ferides, proporcionant roba, alimentant als infants, administrant vacunes, fabricant embenats, etc. Però gràcies a l'estudi recent de fonts històriques com ara diaris, "*memoirs*" o *autobiografies*, s'ha pogut constatar que la feina d'aquestes dones era molt més àmplia, organitzant-se al voltant de la potent noció del cuidatge. Les seves dimensions morals es trobaven íntimament connectades a la vulnerabilitat dels afectats i a la compassió sentida com un imperatiu moral molt lligat al dolor de la víctima. En aquest sentit, noves investigacions documenten com les infermeres i dones amb formació sanitària acompanyaven emocionalment als afectats per la guerra escoltant els seus records i vivències traumàtiques, oferint-se voluntàries per ser padrines de guerra, enviant cartes a familiars i éssers estimats, compartint pors... (Martín, D. et al., 2020). En resum, el coneixement emocional guiat per la concepció àmplia de cuidatge de les dones en els conflictes bèl·lics ha estat una de les claus del desenvolupament de l'humanitarisme en els darrers segles.

3.2.- La Guerra Civil Espanyola

Els valors humanitaris van estar molt presents en el transcurs de la Guerra Civil espanyola (1936-1939). El dia 17 de Juliol de 1936 a les casernes de Melilla es va iniciar l'anomenat "Alzamiento Nacional" per part de les tropes insurrectes. Al dia següent aquesta rebel·lió ja havia triomfat a la resta del Protectorat (Cantero,2009).

El dia 18 de Juliol de 1936 el general Francisco Franco va arribar al Marroc des de Canàries i va encapçalar el comandament de l'exèrcit Africà, que era el que millor preparat i armat de la República (Garcia, Gatell & Risques, 2016). El mateix dia altres cabdills alçar en contra de la República democràticament construïda arreu d'Espanya. Per exemple, el General Mola a Pamplona, el General Queipo de Llano a Sevilla, el General Goded a Mallorca i el General Cabanellas a Saragossa (Calvo,2022).

Davant aquesta insurrecció el Govern republicà, tot i que no amb l'agilitat necessària, va començar a prendre un seguit de mesures per actuar l'esmentada ofensiva. Una

d'elles va consistir en autorització del lliurament d'armes als sindicats i partit del Front Popular. Juntament amb l'exèrcit lleial a la República i la Guàrdia d'Assalt, aquestes milícies van plantar cara als colpistes i van impedir momentàniament l'èxit del pronunciament militar en moltes zones, sobretot a les grans ciutats com Madrid i Barcelona. Malgrat això, el cop militar va triomfar cap a les zones rurals i el centre de Galícia i part del sud peninsular (Hernandez & Tarrunella, 2019).

Així doncs, el pronunciament militar no va triomfar en la seva totalitat, però ni molt menys va poder ser anul·lat (Cantero, 2009). En conseqüència, va originar un enfrontament civil armat a Espanya i aquest, de seguida, va crear dos bàndols ben diferenciats:

D'una part, el bàndol nacional: format per militars conservadors, monàrquics de dretes, grups catòlics, falangistes, carlins (tradicionalistes) i tots aquells que s'havien oposat a les reformes de la República (Garcia, Gatell & Risques, 2016). Tots aquests grups, seguint la doctrines molt afins al feixisme com al moviment polític d'inspiració, es van definir com " els nacionals" (per la defensa que feien de la unitat d'Espanya). També sectors catòlics els van donar el seu suport. Des del principi, els organitzadors d'aquest bàndol van manifestar la seva immediata actuació per restablir l'ordre a través d'una dictadura militar i permetre la recomposició d'un poder civil en forma de monarquia més que de república. En l'entrant, volien la construcció d'un Estat totalitari, eliminació dels partits i sindicats d'esquerres, supressió de la Constitució i les llibertats polítiques, supressió dels estatus d'autonomia, estat confessional, supressió de les reformes de la República i repressió institucionalitzades: persecució ideològica (Cantero, 2009). Tanmateix, malgrat agrupar-se tots en un mateix bàndol, els sectors més falangistes pretenien imposar un règim feixista similar al model italià i, en canvi, els sectors més carlins preferien la instauració d'un règim monàrquic. (Cantero, 2009)

En la part contrària, els lleials a la República eren, a grans trets, es classes populars; obrers i empleats, la petita burgesia, la pagesia, les classes mitjanes d'esquerra i un grup abundant d'intel·lectuals i artistes. Molts d'ells estaven afiliats a organitzacions socialistes, comunistes i anarcosindicalistes i, per això, foren anomenats els "rojos" pel bàndol rebel (Bolloten, 2015). Òbviament, els lleials a la República defensaven la legitimitat republicana i es constituïren en el Front Popular, tot i que, lògicament, representaven interessos molt diversos.

L'alçament del bàndol nacional va anar agreujant-se i va provocar una gran crisi al conjunt de la societat espanyola. En el bàndol república, es va desfermar una resposta popular espontània contra tots aquells i contra tot allò que tingués relació amb els insurrectes. Així, tot allò relacionat amb l'Església, l'alta burgesia, els grans propietaris, etc., van ser objecte de persecució durant les primeres setmanes després del cop d'estat. Els assassinats, la crema d'esglésies i el material religiós, o els saqueigs de cases dels grans tinents de terres i propietats van ser l'expressió més visible d'aquesta crisi (Hernandez & Tarrunella, 2019).

En el bàndol nacional es va fer una actuació similar, però en el sentit contrari. En aquest sentit, tant els bombardeigs, com l'ocupació de pobles i ciutats pels respectius exèrcits van provocar patiment a la població.

Al final del conflicte, molts dels perseguits (del bàndol republicà) van haver de marxar i exiliar-se a l'estranger. Alguns d'ells ja no van tornar mai més a Espanya.

El conjunt de situacions esmentades van fer que la vida de les persones canviés per complet, alterant les seves vides quotidianes d'un dia per l'altre. Així doncs, la postguerra es va caracteritzar per actituds de supervivència, ja que la misèria i la manca d'aliments es van convertir en els protagonistes de la vida del ciutadans espanyols (Garcia, Gatell & Risques, 2016).

Pel que fa la figura de la dona, els seus rols es van veure totalment alterats. Tanmateix, a la zona republicana, hi va haver una major llibertat i igualtat durant la guerra en relació a la zona nacional. Per exemple, moltes dones de la zona republicana es van allistar com a milicianes i van treballar en hospitals, fàbriques, oficines etc (Nash 2006). En canvi, a la zona nacional les dones van jugar un paper més secundari, ja que en moltes ocasions van quedar reduïdes a la realització de les tasques de la llar, o la provisió de tot allò relatiu a l'assistència social d'acord amb la mentalitat conservadora d'arrel nacional catòlica (Jiménez, 2017).

Tot i que, els dos bàndols van recórrer a la cerca de suport internacional fora de les fronteres espanyoles, la majoria de països no van voler implicar-se directament en el conflicte. Tanmateix, el bàndol nacional sí que va tenir el suport de l'Alemanya nazi i de

la Itàlia feixista de Mussolini. Per la seva banda, el bàndol republicà només va aconseguir el suport explícit de la URSS (Garcia, Gatell & Risques, 2016).

Partint d'aquest context, la Guerra Civil Espanyola va durar 3 llargs anys, durant els quals la violència va ser la gran protagonista. Les nombroses batalles que es van produir entre nacionals i els republicans per la conquesta o defensa del territori van deixar centenars de ferits i de morts (Bolloten, 2015).

Finalment, la victòria del bàndol sublevat va marcar un abans i un després a Espanya. El règim franquista va derogar gran part de les reformes democràtiques i modernistes implementades durant la Segona República i, de *facto*, es va instaurar una dictadura que va perseguir a tots aquells que s'havien mostrat lleials a la República. Així doncs, el dia 1 d'abril de 1939, va començar el franquisme a Espanya (Calvo, 2022).

3.3.- Evolució i desenvolupament de la infermeria durant el primer terç del segle XX a Espanya

Fins a finals del segle XIX no es produí l'especificació de competències i coneixements imprescindibles per obtenir la titulació d'infermera. A Espanya, la figura de Concepción Arenal resultà fonamental per la professionalització de la infermeria gràcies a obres com "*La mujer de su casa*" (1883) o "*La mujer de porvenir*" (1869). En aquests llibres, Arenal defensà l'argument de que la idea de la dona com "dona de casa seva" no era admissible. Va procurar, doncs, que els deures domèstics s'acomplissin, però, a la vegada, havia de ser conscient del món que la rodejava, per convertir-se en una esposa i mare, però també en ciutadana més cultivada i, conseqüentment, amb un rol més actiu dins de la societat.

L'any 1870, Arenal fou la primera persona a Espanya en suggerir la necessitat d'unificar en una sola les professions, llavors separades, d'infermera i practicant. Aquesta proposta seguia la mateixa línia que la infermeria anglesa proposada per Florence Nightingale (Martín & Ordóñez, 2009) (Gómez-Cantarino et al., 2020). Concepción Arenal plantejà la infermeria com una professió de dones que les alliberés de la producció domèstica. Al ser una feina remunerada, la infermeria possibilitaria el

reconeixement de la feina extradomèstica de les dones i permetria un paper actiu de les infermeres en la societat a partir de l'exercici de les seves competències.

A cavall entre el segle XIX i el segle XX, a Espanya l'atenció i el cuidatge als malalts encara estava íntimament lligat a la religió, principalment a la catòlica. La infermeria era considerada com un propòsit de caritat i altruisme practicat per les dones subjectes a les ordres religioses, com és el cas de les "Hijas de la caridad" o les "Siervas de María" (Martín & Ordóñez, 2009). En aquesta època el cuidatge infermer també estava vinculat al servei domèstic que oferien dones amb escassos recursos econòmics i coneixements culturals. Trobant-se entre les seves funcions ajudar als malalts en la higiene, l'alimentació, la mobilització, el confort, etc. (Gómez-Cantarino et al., 2020). Així doncs, la infermeria de l'època, encara no era percebuda com una professió per se. En aquest context, l'any 1896, es va fundar "La Escuela de Santa Isabel de Hungría" de Madrid, primera escola d'infermeria a Espanya.

Fou durant el primer terç del segle XX, quan la infermeria va aconseguir importants avenços cap a la professionalització ja proposada per Arenal. Una de les fites més importants fou la promulgació de Reial Ordre del 19 de Maig de 1915, del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, autoritzant exercir la professió a aquelles persones, religioses o no, que acreditessin tenir els coneixements necessaris. En aquest programa de coneixements mínims hi destacaven els temes dedicats a les qualitats físiques, morals i intel·lectuals de la infermera en general, així com els deures i les obligacions que havia de complir en l'assistència prestada tant al domicili del pacient com en aquells malalts que s'albergaven en els hospitals (Bernabéu i Gascón, 1999). Per obtenir aquest títol d'infermera de 1915, era obligatòria realitzar pràctiques en institucions sanitàries com hospitals, asils o clíniques i superar un examen teòric realitzat per la Facultat de Medicina de Madrid (Martín & Ordóñez, 2009).

L'any 1917 es va fundar la primera escola d'infermera a Catalunya: L'Escola de Santa Madrona. Dos anys més tard, el 1919, la Mancomunitat creà l'Escola d'Infermeres Auxiliars de Medicina, segona escola d'infermeria de Catalunya, amb l'objectiu de formar personal especialitzat en el cuidatge de nens i malalts. Fora de Catalunya també van començar a crear-se escoles, com ara la que es fundà l'any 1918 a Madrid gràcies a la Creu Roja. La seva primera promoció de dames infermeres acabà els seus estudis el 1922 i, des de un primer moment, comptà amb la protecció de la reina Victoria Eugenia

(1887-1969). En la docència de la infermeria durant el primer terç del segle XX, també cal destacar la creació de “*La casa de salud del Marqués de Valdecilla*” de Santander l’any 1929 (Martín & Ordóñez, 2009).

Tanmateix, la professionalització i especialització de la infermeria es va accelerar a partir de les reformes instaurades durant la Segona República Espanyola. D’entre aquestes és destacable la creació d’altres figures més especialitzades que la, ja existent, infermera generalista, que treballava a hospitals, clíniques o dispensaris. Varen aparèixer, així, figures com la de la infermera visitadora sanitària, la infermera visitadora psiquiàtrica, la infermera dedicada a la lluita antituberculosa i a la lluita antivenèria, etc. que, a més, van continuar la convivència amb els practicants i les llevadores. En aquest nou context, la professió d’infermeria va poder sortir de les institucions sanitàries i orientar una part substancial dels seus serveis a la comunitat. Amb els nous serveis que es varen posar en marxa durant la Segona República, els cuidatges professionals varen sortir de l’hospital i van arribar a tots els racons del país, en especial a les zones rurals i a tots els estrats socials. Per tot això, la infermeria es va enfocar, de manera novadora, cap a la prevenció de la malaltia i no només cap a la curació d’aquesta.

Una altra de les reformes importants va tenir lloc l’any 1931, quan la Creu Roja Espanyola, que sempre havia estat connectada amb la monarquia, va passar a dependre directament del Ministeri d’Interior. Aquell mateix any també es va elaborar el primer examen estatal igual per a totes les Facultats de Medicina a fi i efecte d’homogeneïtzar l’obtenció del títol d’infermera. Això, juntament amb la promoció de les escoles infermeres existents i l’impuls per crear-ne de noves, va ajudar a continuar professionalitzant la infermeria (Martín & Ordóñez, 2009).-

Ara bé, l’esclat de la Guerra Civil va truncar l’abast i les repercussions socials de totes aquestes reformes. Desafortunadament, cap d’aquests avenços es van restituir durant el franquisme (Martín & Ordóñez, 2009).

3.4.- Organització de la sanitat militar durant la Guerra Civil Espanyola

L’assistència sanitària militar d’Espanya a principis del segle XX no presentà grans diferències respecte els exèrcits moderns de la resta d’Europa. La seva organització,

equipament i estratègies eren més aviat inoperants. Això es va objectivar clarament durant la Guerra del Rif (1911-1927), després del terrible desastre del 1921, en què va constar com la sanitat militar era caòtica i obsoleta. Gràcies a les reformes instaurades durant la Segona República es van poder corregir algunes -ni molt menys totes- de les deficiències. Per exemple, es van establir noves jerarquies de metges i tècnics amb pressupostos viables, i es van reorganitzar i ampliar les infraestructures i els recursos sanitaris existents (Serrallonga, 2016). No obstant això, tots els assoliments aconseguits per la República en matèria sanitària i el desplegament de mitjans previstos per la protecció social de la guerra, van caure amb ella (González, 2012).

Amb l'aixecament militar del 1936, la gestió de l'assistència i la sanitat militar es va resoldre de maneres diferents en els dos bàndols. Tot i així, les grans problemàtiques eren similars per a les dues faccions: la manca de personal i recursos juntament amb l'augment exponencial del nombre de ferits i morts. Això va provocar la necessitat de demanar ajut al personal civil i a les forces internacionals d'aquells països que, tot i no fer-ho de manera oficial, van ajudar a cadascun dels bàndols (Serrallonga, 2016).

Amb el pas dels mesos, però, la situació va empitjorar - sobretot al bàndol republicà - i els recursos sanitaris eren cada cop més insuficients. És per això, que va l'anomenada Central Internacional d'Ajuda a l'Espanya Republicana va començar a liderar la coordinació de l'actuació de grups de metges i infermeres voluntaris enviats al front per donar auxili. A més d'aquesta intervenció, també hi hagué actes de suport per part d'organitzacions com son el "Socorro Rojo Internacional" o la Creu Roja Internacional que es van encarregar de la provisió de material sanitari (González, 2012) (Martín & Ordóñez, 2009).

L'organització de la sanitat al bàndol republicà va distingir entre el front i la rereguarda. A la rereguarda republicana, en total, es van habilitar 70 hospitals, 20 dels quals depenien del Ministeri de Guerra i els 50 restants eren gestionats per autoritats locals com partits polítics, sindicats, comitès obrers i la Creu Roja. En el seu conjunt, foren els anomenats Hospitals de Sang i estaven destinats a l'acollida de milicians i soldats malalts o ferits que eren evacuats des dels diferents fronts (García, 2011). A més, la xarxa hospitalària del Servei Sanitari Internacional va establir en menys d'onze mesos des de l'inici de la guerra, sis bases a Espanya: Madrid, Cuenca, Murcia, Albacete, Alacant, València i Castelló (González, 2012). Cap a l'any 1937, el govern republicà va

impulsar una ordre ministerial per centralitzar els hospitals de sang i, d'aquesta manera, intentar evitar la desorganització i dispersió existent entre els nombrosos centres que eren gestionats per autoritats locals. En aquell context, l'eficàcia en l'organització sanitària de la rereguarda fou considerada com a fonamental per mitigar les conseqüències de la guerra (García, 2011).

Pel que fa a l'organització del front, es va formar una xarxa de centres improvisats i itinerants que permetia el tractament i la ràpida evacuació dels ferits des de la mateixa avantguarda de batalla. Allí es trobaven els grups coordinats de portalliteres i infermeres, així com el personal mèdic que realitzava el primer diagnòstic (Mora, 2018). El següent esglauó era el punt de Socors de Brigada, on els ferits eren atesos i classificats en funció de les seves necessitats per a un posterior trasllat. Aquest punt es trobava, si era possible, a una distància inferior als 2-3 quilòmetres del front i disposava d'una seixantena d'ambulàncies i d'uns quants vehicles més destinats al trasllat dels ferits als hospitals de sang (Mora, 2018) (González, 2012).

D'altra banda, els Serveis de Sanitat Militar del bàndol nacional varen ser dirigits, en un principi, des de la "Jefatura de Zaragoza". Tanmateix, quan el general Franco fou nomenat cap d'Estat, tot es va centralitzar a la CGG. En aquest bàndol, aviat va ser evident també l'escassetat de personal sanitari competent i especialitzat. A més, com que els sublevats no eren representats en cap de les organitzacions internacionals, l'ajuda sanitària exterior d'aquests sectors fou escassa (Serrallonga, 2016). Per una banda, van rebre el suport assistencial de les infermeres de la Creu Roja Nacional, dirigida per Mercedes Milá Nolla, juntament amb d'altres sindicats i partits franquistes com varen ser la "*Sección Femenina de la Falange Española Tradicionalista*". De l'altra, van comptar amb el subministrament de medicaments per part de laboratoris alemanys i italians, ja que la fabricació espanyola de fàrmacs no cobria les necessitats del moment (Serrallonga, 2016). Pel que fa a les tasques d'infermeria, el personal auxiliar dels hospitals militars del bàndol nacional estava controlat per congregacions religioses, tot i que també es documenta l'existència d'infermeres voluntàries al front i als hospitals (Serrallonga, 2016).

3.5.- Formació infermera durant la Guerra Civil Espanyola

Segons Donahue (1985:397), la infermeria ha avançat molt en temps de conflictes. Els estats reconeixen, aprecien i exalcen la infermeria sobretot si es tracta d'una activitat que es desenvolupa en temps de guerra, especialment quan demanen o més bé permeten a les dones que s'han mantingut tancades a la llar, exercint de mestressa de casa en l'àmbit privat, que surtin per servir a la causa. Fins i tot, en les societats més restrictives en relació a llibertats, en casos de crisi com és un conflicte bèl·lic, s'anima al col·lectiu femení a exercir tasques relacionades amb el "cuidatge" fora de l'àmbit privat (Martínez, 2013).

En el cas de la Guerra Civil espanyola, moltes dones, de diferents condicions socials, anteriorment formades com professionals infermeres o aquelles que es van formar en plena contesa, van esdevenir en protagonistes del conflicte, fent-se visibles i imprescindibles en l'exercici de la labor del cuidatge (Castro, Jimenez & Mirón, 2021).

Durant els tres anys de conflicte, a Espanya es van suspendre les classes en totes les escoles d'infermeria, encara que la demanda d'aquestes professionals va ser abundant en tots dos bàndols (Castro, Jimenez & Mirón, 2021). Especialment va ser complicada la situació del bàndol republicà, ja que les infermeres pertanyents a ordre religioses van migrar a diferents territoris nacionals, deixant sense personal sanitari als hospitals d'on partien. Per solucionar aquest greu problema en els dos bàndols es van crear cossos auxiliars amb caràcter d'urgència, però amb temari més reduït, i sempre sota les ordres de les supervidores titulades a càrrec d'organitzacions femenines, sindicats i institucions polítiques (Martínez, 2013). Així, la varietat de programes de formació, requisits d'ingrés i contingut teòric van ser la tònica dominants en totes dues faccions, sent els seus continguts modelats per diferents contextos sociopolítics.

L'augment de números d'hospital i de llits va portar implícitament l'augment d'infermeres i es va prioritzar els coneixements i les destreses tècniques relacionades amb els cuidatges de guerra i els primers auxilis, deixant de banda la salut mental de les infermeres i la capacitat per afrontar de forma eficaç les conseqüències d'aquest tipus de treball. A més, les lliçons teòriques feien èmfasi en l'esperit de sacrifici, el sentit del deure, la paciència, la caritat i la cautela (Castro, Jimenez & Mirón, 2016). Aquests valors i exigències van estar presents tan en les formacions nacionals com en les

republicanes, encara que els primeres van anar afegint, especialment amb l'avenç de la guerra, la vocació i la caritat cristiana.

A més de les infermeres professionals i de les voluntàries també van ser necessària l'arribada d'infermeres internacionals. Els republicans van rebre suport de les infermeres de les Brigades Internacionals i del "Socorro Rojo Internacional", la majoria de les quals estaven qualificades i tenien experiència professional al seu país d'origen. Quan van arribar a Espanya, les infermeres de les Brigades treballaven en hospitals de campanya amb voluntaris de les zones properes al front i supervisaven la prestació de cuidatges (Gallego, Galbany & Nelson, 2015).

D'altra banda, en el bàndol nacional aquest tipus d'ajuda internacionals va ser casi inexistent. El que si que es pot documentar es la imatge de la infermera en la sanitat militar de les tropes sublevades. En el bàndol nacional la "infermera ideal" era una dona amb alt esperit de caritat i amor al proïsme, que dedicava i sacrificava la seva vida per els desvalguts a pesar del perill existent. La importància del model catòlic no només s'ha d'entendre com un estereotip idealitzat de la infermera casi perfecte i molt propera a lo diví, sinó que els atributs religiosos van marcar les tasques a exercir per aquestes infermeres. En resum, les professionals del bàndol nacional també van realitzar una tasca de gran importància i repercussió social. No obstant, van ser dones adornades amb una qualitat religioses, polítiques i domèstiques difícils d'igualar, que van representar els ideals del "catolicisme-nacional" de les dècades següents (López, 2016).

3.6.- Assistència als refugiats i exiliats a les acaballes de la guerra

Al darrer període de la Guerra Civil Espanyola, quan Catalunya estava essent envaïda, pel bàndol nacional, van arribar al voltant de mig milió d'exiliats espanyols a terres catalanes com a pas previ per exiliar-se a França.

Gran part dels exiliats van començar a arribar entre gener i març de 1939. El primer grup d'exiliats que va acceptar a França estava format 210.000 dones, nens i ancians i 13.000 ferits que la majoria venien d'hospitals de rereguarda catalana. I, posteriorment, van

entrar 220 mil soldats a terres franceses més que van ser enviats a camps de concentració (Ramos, 1996).

Al creuar la frontera, els controls per detectar possibles casos de verola o tifus exantemàtic van ser més estrictes que mai. Però tot i que es van voler extremar les precaucions, les vacunes es van acabar esgotant i no es va poder assegurar una bona prevenció (Mirón, 2020).

Tampoc es van poder dur a terme, per motius econòmics, les mesures d'aïllament i la desparasitació dels refugiats, augmentant el risc de propagació de malalties com el tifus exantemàtic (Mirón, 2020). Per tot plegat, la situació de França fou cada vegada més preocupant i es van haver de delegar altres tipus de mesures preventives en el centre d'allotjament de refugiats a l'interior de França.

Les condicions en les que arribaven els ferits i exiliats eren desoladora. Hi havia molts d'ells que havien arribat a França caminant des de Barcelona o Figueres, altres utilitzaven les branques dels arbres per crear lliteres, els embenatges estaven bruts i plens de fang i hi havia ferits amb les extremitats gangrenades. La roba bruta, la demacració, la gana i l'esgotament eren els principals responsables del lamentable estat físic i mental de la majoria de refugiats (Gonzalez & Mirón, 2018).

El desbordament de la coordinació de tota aquesta operació no va tardar molts dies en aparèixer i es van haver de deixar de registrar els ingressos i dades dels pacients als hospitals i centres d'assistència francesos (Arrizabalaga, 2020).

Els hospitals civils estaven desbordats i es van haver d'habilitar nous establiments anomenats "hospitals auxiliars" per incrementar el nombre de llits. Els hotels, col·legis, cines, sales de festa i, fins i tot, vaixells van reconvertir-se en centres sanitaris (Arrizabalaga, 2020).

Els vaixells habilitats per ser centres hospitalaris van tenir un gran pes en aquest període, ja que allí hi van enviar als milicians amb fractures obertes, hemorràgies internes i ferides penetrants que necessitaven cirurgia immediata. Aquests "vaixells – hospitals" tenien una capacitat de quatre mil llits però tot i l'habilitació d'aquests i altres

espais sanitaris, la falta de personal assistencial continuava sent el principal problema (Arrizabalaga, 2020).

L'augment dels costos del primer trimestre de 1939, el govern francès va donar l'ordre d'evacuació d'espanyols ingressats en els hospitals civils i auxiliars (Ramos, 1996). I a l'abril, el ministre de Sanitat Pública francès, va donar l'ordre de portar-los a tots cap als camps de concentració, ja fossin persones sanes com malaltes.(Gonzalez & Mirón, 2018).

La majoria d'hospitals van complir aquestes ordres, però s'ha d'assenyalar que n'hi va haver alguns que es van negar. Aquest fou el cas del Director de l'hospital civil de Saint-Loius o l'hospital auxiliar de Maraussan (Arrizabalaga, 2020). Fou llavors quan el govern francès va començar a negociar amb el govern franquista espanyol per iniciar la repatriació (Ramos, 1996).

4.- Metodologia

4.1.- Pregunta PICO

La metodologia emprada en aquest treball de recerca parteix d'una pregunta d'investigació inicial, a la qual es pretén donar resposta:

“Quina va ser l'evolució dels cuidatges d'infermeria durant la Guerra Civil Espanyola?”

Aquesta pregunta es planteja utilitzant el format PICO on els descriptors serien els següents:

- **P** (pacient): serien les infermeres o la professió d'infermeria.
- **I** (intervenció): seria l'evolució dels cuidatges d'infermeria en el període de la Guerra Civil Espanyola.
- **C** (comparació): no procedeix en el nostre treball.
- **O** (outcomes/resultats): serien les funcions que van desenvolupava la infermera durant la Guerra Civil Espanyola.

4.2.- Paraules claus

Per dur a terme la cerca d'articles relacionats amb la pregunta PICO establerta, s'ha fet ús de paraules claus a través de dos descriptors:

- **Descriptors de Ciències de la Salut (DeCS):** Infermeria i Història de la infermeria.
- **Descriptors lliures:** Infermera de guerra, Cuidatges i Guerra Civil Espanyola.

Per acotar encara més la informació cercada, a més de les paraules claus s'ha utilitzat el recurs d'operadors booleans, concretament l'operador AND.

Infermeria AND Guerra Civil Espanyola
Història de la infermeria AND Guerra Civil Espanyola
Infermeria de guerra AND Guerra Civil Espanyola
Cuidatges AND Infermeria AND Guerra Civil Espanyola

Taula 1: Paraules claus

4.3.- Criteris de selecció

Per tal de poder realitzar una cerca d'informació més exhaustiva sobre el tema escollit, s'han utilitzat uns criteris d'inclusió i uns criteris d'exclusió en les diverses bases de dades visitades.

Criteris d'inclusió	Criteris d'exclusió
Text relacionat amb la història de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola.	Text de la història de la infermeria que no estigui dins del període de la Guerra Civil Espanyola.
Informació en un rang de 10 anys.	Articles que no estiguin dins del rang de 10 anys.
Accés al text complet de manera gratuïta i lliure o a través del servei d'accés a la bibliografia digital SABIDI de la URV.	No accés al text complet de manera gratuïta i lliure o a través del servei d'accés a la bibliografia digital SABIDI de la URV.
Articles en català, espanyol o anglès.	Articles en idiomes que no siguin els anomenats al criteris d'inclusió.

Taula 2 : Criteris inclusió i exclusió.

4.4.- Estrategia de la cerca

Les principals fonts d'informació consultades per cercar els articles han estat les següents bases de dades electròniques: SCielo, Google Academic, DialNet i Cuiden.

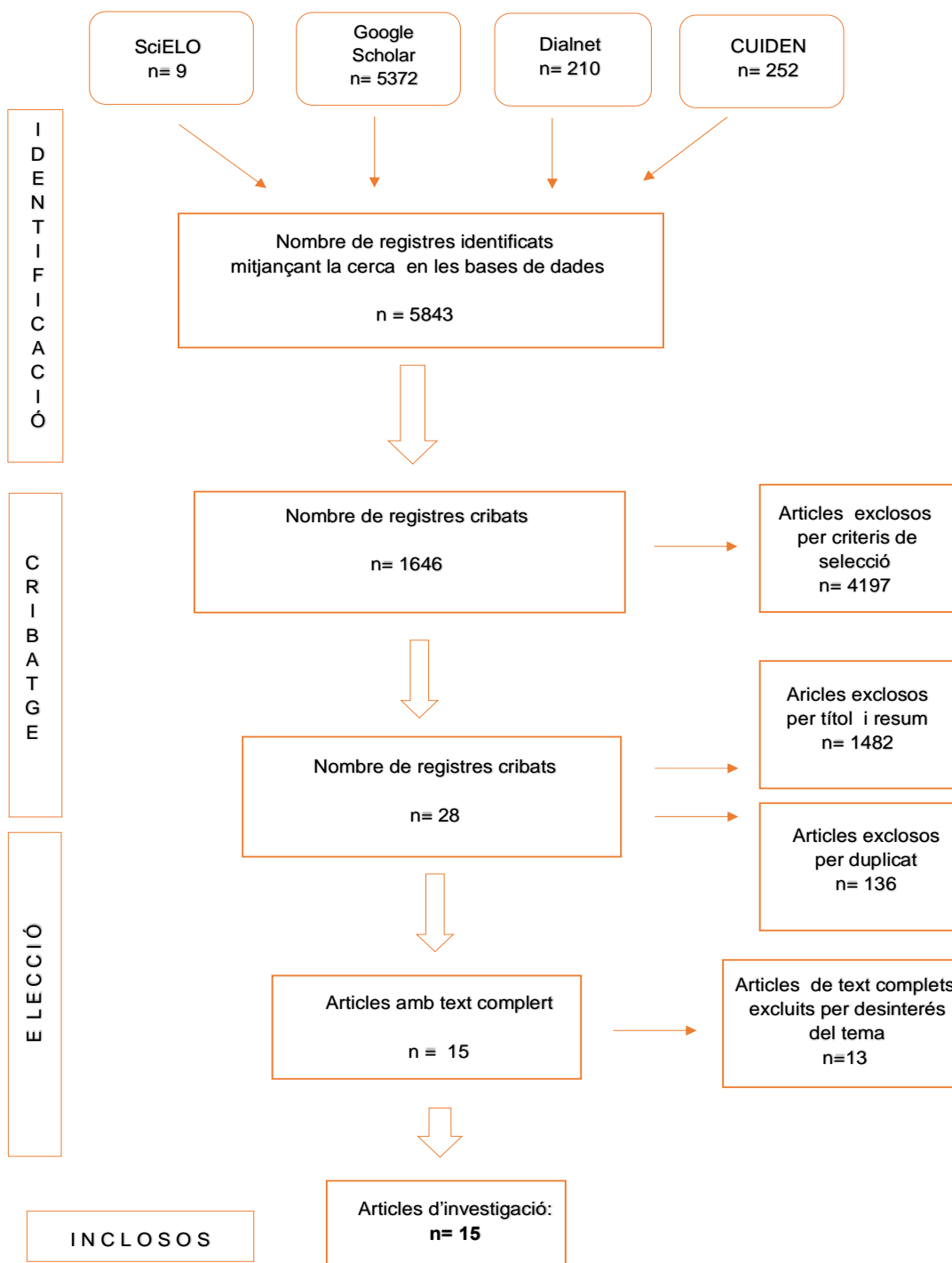
Base de dades	Equació de cerca	Nombre d'articles	Filtres (criteris inclusió i exclusió)	Nombre d'articles
Dialnet	Infermeria AND Guerra Civil Espanyola	71	<ul style="list-style-type: none"> • Text relacionat amb la història de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola. • Accés al text complet de manera gratuïta. • Text publicat entre 2013 i 2023. • Idiomes: català, espanyol i anglès. 	32
	Història de la infermeria AND Guerra Civil Espanyola	47		14
	Infermeria de guerra AND Guerra Civil Espanyola	71	<ul style="list-style-type: none"> • Text relacionat amb la història de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola. • Accés al text complet de manera gratuïta. • Text publicat entre 2013 i 2023. • Idiomes: català, espanyol i anglès. 	23
	Cuidatges AND Infermeria AND Guerra Civil Espanyola	21		8
SCielo	Infermeria AND Guerra Civil Espanyola	5	<ul style="list-style-type: none"> • Text relacionat amb la història de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola. • Accés al text complet de manera gratuïta. • Text publicat entre 2013 i 2023. • Idiomes: català, espanyol i anglès 	3
	Història de la infermeria AND Guerra Civil Espanyola	3		2
	Infermeria de guerra AND Guerra Civil Espanyola	0	<ul style="list-style-type: none"> • Text relacionat amb la història de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola. • Accés al text complet de manera gratuïta • Text publicat entre 2013 i 2023 • Idiomes: català, espanyol i anglès 	0
	Cuidatges AND Infermeria AND Guerra Civil Espanyola	1		1

Google Scholar	Infermeria AND Guerra Civil Espanyola	1763	<ul style="list-style-type: none"> • Text relacionat amb la història de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola. • Accés al text complet de manera gratuïta • Text publicat entre 2013 i 2023 • Idiomes: català, espanyol i anglès. 	658
	Història de la infermeria AND Guerra Civil Espanyola	1347		434
	Infermeria de guerra AND Guerra Civil Espanyola	1273	<ul style="list-style-type: none"> • Text relacionat amb la història de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola. • Accés al text complet de manera gratuïta • Text publicat entre 2013 i 2023 • Idiomes: català, espanyol i anglès 	592
	Cuidatges AND Infermeria AND Guerra Civil Espanyola	989		305
Cuiden	Infermeria AND Guerra Civil Espanyola	102	<ul style="list-style-type: none"> • Text relacionat amb la història de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola. • Accés al text complet de manera gratuïta • Text publicat entre 2013 i 2023 • Idiomes: català, espanyol i anglès. 	45
	Història de la infermeria AND Guerra Civil Espanyola	80		54
	Infermeria de guerra AND Guerra Civil Espanyola	70	<ul style="list-style-type: none"> • Text relacionat amb la història de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola. • Accés al text complet de manera gratuïta • Text publicat entre 2013 i 2023 • Idiomes: català, espanyol i anglès. 	67
	Cuidatges AND Infermeria AND Guerra Civil Espanyola	0		0

Taula 3: Procés de cerca detallat dels articles en les bases de dades.

4.5- Procés de selecció dels articles

Diagrama de flux segons PRISMA.

Taula 4: Procés de selecció d'articles.

4.6.-Taula de resultats.

Presentació dels continguts dels articles escollits a través de la revisió bibliogràfica.

Títol	Autor/s	Any de publicació	Objectiu de l'article	Metodologia	Principals resultats
La Enfermería durante la Guerra Civil Española.	R. Mateu Barreda i Víctor Manuel González Chordá	2013	Analitzar el paper de la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola, a través de la formació d'infermeres en ambdues zones durant el conflicte.	Revisió bibliogràfica.	Donada la excessiva demanda d'infermeres durant la contesa, es dona la possibilitat de formació a la classe obrera, que fins llavors no havia tingut accés a una educació qualificada. La professió d'infermeria va adquirir un component polític i de classe socials per les dones, sent un dels pocs oficis que va se'ls hi va permetre continuar exercint quan va finalitzar el conflicte.
Organización de los cuidados de enfermería en la Guerra Civil Española (1936-1939): un abordaje histórico.	Patricia Domínguez Isabel, Blanca Espina Jerez, Sagrario Gómez Cantarino, Azucena Elena Hernández, Mercedes de Dios Aguado, Paulo Joaquím Pina Queirós	2019	Conèixer les organitzacions sociosanitàries que van recolzar els bàndols nacionals i republicans; descriure la formació sanitària impartida durant 1936- 1939 i destacar el treball assistencial desenvolupat en la contesa per la dona.	Estudi històric descriptiu amb fonts primàries i secundàries	El bàndol revoltat fou assistit per la Creu Roja, infermeres de la Falange i un sense fi de voluntaris amb breu formació sanitària. D'altra banda, el front popular fou auxiliat per la Creu Roja, les Brigades Internacionals, el Socorro Rojo Internacional i associacions feministes.

<p>Pies de trinchera: Testimonios de enfermeras en la Guerra Civil Española.</p>	<p>Carmen Escribano Ruiz</p>	<p>2021</p>	<p>Analitzar la feina de les infermeres i voluntàries que van viure la Guerra Civil Espanyola, coneixent qui eren i reflexionant sobre el que va suposar aquesta situació per elles.</p>	<p>Estudi històric, descriptiu i de caràcter analític-sintètic.</p>	<p>Diversos testimonis descriuen les difícils condicions en les que van haver de treballar les infermeres degut al gran nombre de ferits i malalts, a les condicions climàtiques i a l'escassetat de material i subministres. Aquestes condicions extremes van suscitar una innovació en les tècniques i tractaments.</p>
<p>Pies de trinchera: La contribución enfermera de la Guerra Civil Española.</p>	<p>Carmen Escribano Ruiz</p>	<p>2022</p>	<p>El propòsit general d'aquest estudi ha sigut analitzar l'actuació d'infermeria durant el període de la Guerra Civil Espanyola. Per poder-lo duu a terme, es van establir tres objectius generals; conèixer qui eren, descriure el seu treball diari i reflexionar sobre les conseqüències que va tenir per elles la participació en la contesa.</p>	<p>Estudi històric, descriptiu i de caràcter analític i sintètic.</p>	<p>Les dones van tenir que treballar en llocs inhòspits com túnels clausurats, en una cova a prop de l'Ebre, una alqueria en ruïnes, etc. Els recursos dels que van disposar van escassejar sobretot al final de la contesa, fet que va dificultar encara molt més el seu treball. Van tenir que enfrontar-se a les bombes, els polls, el tifus, la disenteria, la fam, etc.</p>

Enfermería durante la Guerra Civil Española y su posguerra (1936-1949): olvido e inhabilitación	Mercedes de Dio-Aguado, Sagrario Gómez-Cantarino, Patricia Domínguez-Isabel, Manuel Carlos Rodrigues Fernandes Chaves y Paulo Joaquim Pina Queiróz.	2020	Analitzar la influència sanitària durant la Guerra Civil i postguerra Espanyola.	Investigació històrico-descriptiva	El Govern de la Segona República espanyola va atribuir la importància a la higiene en l'àmbit sanitari i domèstic.. Arribada la Guerra Civil, Espanya va patir mancances en el cuidatge sanitari a nivell civil i militar. Durant la postguerra, la identitat de part d'infermeria va ser omesa i oblidada.
Relevancia de la mujer en el bando nacional de la Guerra Civil española: las enfermeras	Maria López Vallecillo.	2016	L'objectiu d'aquest treball és analitzar el paper que van duu a terme les infermeres nacionals com professionals sanitàries en el conflicte bèl·lic de 1936-1939.	Investigació històrica documental.	Les infermeres nacionals de la Guerra Civil van jugar un paper important, de gran rellevància i poc estudiat. La seva participació activa en el conflicte va contribuir a la consolidació d'Infermeria com una professió gràcies al treball que van duu a terme.
Training of volunteer nurse during the Spanish Civil war: a historical study.	Maria López, Rubén Mirón-González, María-José Castro y José- María Jiménez.	2021	Identificar les característiques de la formació rebuda a les infermeres voluntàries dels dos bàndols en la Guerra Civil espanyola i comparar-les amb experiències anteriors de la història.	Investigació històrica a través de fonts primàries.	En conflicte, la varietat de programes de formació que s'ofereixen, els requisits d'accés i el contingut teòric de la formació d'infermeres voluntàries eren similars per ambdues parts. En acabar la Guerra Civil espanyola, les infermeres voluntàries del bàndol republicà van patir represàlies o van haver d'exiliar-se.

<p>La instrucción de las enfermeras como labor ideológica de la Sección Femenina (1936-1953).</p>	<p>Maria Carmen Giménez Muñoz.</p>	<p>2016</p>	<p>Estudiar el paper que el franquisme va atribuir a les infermeres per assegurar la viabilitat d'aquella societat en lluita de la malaltia.</p>	<p>Revisió bibliogràfica.</p>	<p>Amb les formacions accelerades es posaven a treballar als hospitals amb voluntat de servir. Les infermeres estaven convençudes de la importància de la seva funció i del seu deure per la pàtria. Aquestes infermeres eren identificades d'ideologia falangista i del règim.</p>
<p>Mujeres, salud y profesiones sanitarias: revisión historiográfica y estudio de casa en la sanidad española contemporánea.</p>	<p>María Eugenia Galiana-Sánchez, Josep Bernabeu-Mestre y Rosa Ballester-Añón.</p>	<p>2014</p>	<p>Reconstrucció històrica de les pràctiques de salut de les dones.</p>	<p>Estudi històric, descriptiu i de caràcter analític.</p>	<p>La importància que van assolir els discursos androcèntrics en temes concernents a la salut i a la dona de forma global.</p>
<p>Desarrollo formativo de la enfermería española y sus especialidades: desde los albores del s. XX hasta la actualidad.</p>	<p>Sagrario Gómez Cantarino, Sergio Gutiérrez de la Cruz, Blanca Espina Jerez, María de las Mercedes de Dios Aguado, Paulo Joaquim Pina Queirós, Manuel Alves Rodríguez.</p>	<p>2018</p>	<p>Analitzar la legislació espanyola vigent sobre l'evolució formativa en infermeria i especialitats, des de els albars del segle XX-XXI.</p>	<p>Revisió bibliogràfica descriptiva.</p>	<p>El reconeixement de la professió d'infermeria a Espanya va iniciar un procés formatiu i legislatiu, unit a l'evolució que van experimentar les especialitats infermeres i la seva acreditació</p>

<p>Cuidar en tiempos de Guerra Civil (1936-1939).</p>	<p>Manuel Monge Ortíz.</p>	<p>2015</p>	<p>Divulgació de les funcions del col·lectiu d'infermeria durant la Guerra Civil espanyola. Identificar el nivell de reconeixement que la societat espanyola va tenir als cuidatges infermers. Senyalar l'aportació de la infermeria al desenvolupament dels models sanitaris aplicats durant la Guerra Civil espanyola.</p>	<p>Revisió bibliogràfica de fonts secundaries i testimonis referencials.</p>	<p>El col·lectiu infermer va haver d'ampliar-se per les necessitats i magnitud de la confrontació, on la metodologia empleada per la formació de noves infermeres va ser bastant complexa i heterogènia. La intervenció infermera va estar molt ben valorada per la població i combatents. Moltes de les actuacions d'infermeria durant la Guerra Civil, va tenir gran repercussió en els models sanitaris aplicats en els conflictes bèl·lics posteriors.</p>
<p>La Cruz Roja Española en territorio Republicano durante la Guerra Civil (1936-1939): un análisis histórico documental acerca de su organización.</p>	<p>Juana María Hernández Conesa, Mª Teresa Miralles Sangro, Gabriel Pedro S. Cayuela-Fuentes, María del Rosario Giménez Andréu.</p>	<p>2014</p>	<p>Analitzar les limitacions organitzatives que va presentar la Creu Roja espanyola en el territori Republicà durant el primers mesos de la Guerra Civil.</p>	<p>Anàlisi històric documental.</p>	<p>La Creu Roja va estar molt compromesa amb el cuidatge dels ferits i dels civils durant el conflicte bèl·lic. Tot i voler donar la millor assistència sanitària, va patir certes dificultats per falta d'unitat per culpa de la diferenciació dels dos bàndols durant la Guerra Civil espanyola.</p>

International nurses to the rescue: the role and contribution of the nurses of the International Brigades during the Spanish Civil War	Isabel Artón Solanas, Ana Wakefield y Christine E. Hallet	2018	Descriure la vida i el treball de les infermeres de la Brigada Internacional durant la Guerra Civil espanyola i examinar el seu paper en relació a la seva contribució a la infermeria espanyola en aquest període.	Estudi històric basat en testimonis (memòries de les infermeres internacionals).	Les infermeres de les Brigades Internacionals es van incorporar als serveis sanitaris de primera línia com a part dels equips mèdics i quirúrgics mòbils. Van viure i van treballar en situacions extremes. La seva feina a Espanya no es limitava a la prestació d'atenció, sinó que també incloïa aspectes directius i educatius.
The nurses no-one remembers looking for Spanish nurses in accounts of the Spanish Civil War (1936-1939).	Sioban Nelson, Paola Galbany Estragués y Gloria Gallego Caminero.	2020	Com podem entendre l'estat de la infermeria en el bàndol republicà durant la Guerra Civil espanyola.	Revisió bibliogràfica.	El triomf de Franco en la Guerra Civil espanyola, va provocar que moltes de les infermeres republicanes es veiessin obligades a exiliar-se, quedant totalment oblidades com ha infermeres de guerra. Les infermeres que es van quedar a Espanya durant el Franquisme tenien totalment prohibit parlar d'aquest record.
Formación de las Damas Enfermeras de la Cruz Roja durante la Guerra Civil Española (1936-1939).	Juana María Hernández Conesa y Gabriel Segura López.	2013	Explorar si van existir diferències en la formació de les Dames Infermeres Auxiliars Voluntàries de la Creu Roja durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939) en les zones dominades pels dos contendents.	Investigació documental històrica-pedagògica amb fonts primàries.	Fins l'any 1938 no s'aprecien diferències en la formació en els dos bàndols, però a partir d'aquesta data el bloc revoltat augmenta la duració i continguts teòrics i pràctica dels estudis de les Dames Infermeres de la Creu Roja d'Espanya.

Taula 5: Resultats.

5.- Resultats i discussió

5.1.- Formació i requisits per exercir d'infermera

La gran majoria dels articles coincideixen en que la demanda excessiva d'atenció i personal sanitari desencadenada pel creixent nombre de ferits i malalts, va ésser un dels principals factors que suscità la creació de cursos intensius per formar dones infermeres (Gómez et al, 2018) (Monge Ortiz, 2015) (Dios-Aguado et al, 2020) (Dominguez Isabel et al, 2019) (López Vallecillo, 2016) (Moruno & Rodríguez, 2009) (Gimenez Muñoz, 2016) (Monge Ortiz, 2015) (Anton-Solanas, 2019) (Hernández Conesa, 2014). En tots els articles s'ha identificat que malgrat haver diferències en termes de formació, durada i requisits d'entrada, tots els cursos oferts en els dos bàndols durant la Guerra Civil tenien un contingut teòric i un objectiu principal molt similars. Patricia Domínguez Isabel i Mercedes de Dios-Aguado afirmen que la finalitat dels cursos accelerats era donar nocions bàsiques per a que les dones, una vegada formades, poguessin atendre els ferits en els camps de batalla (Domínguez Isabel et al, 2019) (Dios-Aguado et al, 2020).

Tal i com esmenta Patricia Domínguez Isabel en el seu article, la crida de dones voluntàries per cobrir el personal d'infermeria es va dur a terme per mitjà d'anuncis als diaris i a la ràdio. La captació es realitzava de manera més reglada en el bàndol sublevat, ja que havia d'estar subjecta a la norma vigent, mentre que en el bàndol republicà fou més precipitada degut al caos polític existent (Domínguez Isabel et al, 2019) (Hernández Conesa, 2014). Maria López Vallecillo afegeix en el seu article que en algun partit polític del bàndol nacional, fins i tot, es varen crear pel·lícules sobre infermeria per captar l'atenció de dones disposades a col·laborar en la lluita pels seus ideals patriòtics i ideològics des dels hospitals (López Vallecillo, 2016). Gràcies a aquestes crides es donà oportunitat de formació a la classe obrera que, fins llavors, no havia tingut accés a una educació qualificada. Així doncs, la professió d'infermera va adquirir un component polític i de classe social per les dones (Mateu & González, 2013).

Segons diversos articles, per accedir als cursos en el bàndol nacional s'exigia una sèrie de requisits ben clars. En primer lloc s'havia de tenir una edat d'entre 20 i 40 anys. Inicialment l'edat mínima era de 18 anys, però quan les necessitats assistencials ens van anar cobrint, es va fixar a l'edat de 20 anys. En segon lloc, era imprescindible

acreditar bona conducta moral i social al capellà de la zona, a més de tenir vocació unida a la caritat cristiana sense esperar més reconeixement professional que el de Déu. Un altre requisit que s'havia de complir era ser activista de l'organització que oferia el curs i tenir antecedents polítics favorables, tant personals com familiars. Per últim, les dones casades havien de presentar l'autorització del marit per poder exercir i les menors d'edat la dels pares o tutors (Domínguez Isabel et al, 2019) (López Vallecillo, 2016) (López, 2021) (Gimenez Muñoz, 2016) (Hernández Conesa, 2014).

A diferència del bàndol nacional, els requisits per accedir als cursos de formació republicans eren mínims. En l'article "*Training of volunteer nurse during the Spanish Civil war: a historical study*" s'especifica que en el bàndol republicà les sol·licitants eren seleccionades en base al seu nivell de coneixements generals a partir d'un examen d'aptituds. Aquestes dones havien de trobar-se entre les edats de 18 i 35 anys (López, 2021).

Diversos articles estableixen que la durada dels cursos variava segons el tipus de curs i la institució que els oferia (Moruno & Rodríguez, 2009) (Galiana-Sánchez et al, 2014) (Gómez et al, 2018) (Monge Ortiz, 2015) (Dios-Aguado et al, 2020) (López Vallecillo, 2016) (Moruno & Rodríguez, 2009) (Monge Ortiz, 2015) (Hernández Conesa, 2014). Segons l'autora María López Vallecillo a l'inici existia una gran diversitat educativa amb el mateix objectiu, formar personal auxiliar amb uns coneixements teòrics i pràctics que permetien assistir adequadament als ferits. Els cursos que van tenir major acceptació al llarg del conflicte van ser els d'auxiliar d'infermeres de Sanitat Militar. Aquests tenien una durada de dos mesos, amb classes teòriques per la tarda i pràctiques pel matí, ajudant a l'hospital a la vegada. Una vegada finalitzat el període formatiu, les aspirants havien d'aprovar un examen final teòric i pràctic per poder exercir i obtenir el diploma que acreditava la seva formació (López Vallecillo, 2016).

Els cursos de la Creu Roja tenien una duració de setze mesos, dividits en dos cursos teòric-pràctics, en els que la seva assistència era obligatòria per no perdre el dret a examen. Aquestes infermeres només podien exercir en establiments de la Creu Roja de manera gratuïta (López, 2021) (Hernández & Segura, 2013). En canvi, els cursos de la Facultat de Medicina al bàndol republicà inicialment tenien una durada d'un mes però es va ampliar a tres mesos (López, 2021).

El contingut teòric i pràctic estava enfocat majoritàriament al cuidatge dels soldats ferits al camp de batalla i a l'adquisició ràpida de coneixements bàsics necessaris per ajudar-los. Coneixements com ara els tipus de gas i els tractaments per intoxicació de gasos, cures d'emergència i primers auxilis, hematomes i ferides, infecció de ferides, esterilització, cura de ferides quirúrgiques, embenats, fractures i luxacions, ferides causades per la calor o pel fred, etc. Les lliçons teòriques també tractaven l'esperit de sacrifici, el sentit del deure, paciència, caritat... A més adreçaven temes relacionats amb la percepció pública de les infermeres fomentant qualitats morals específiques com és l'humanitarisme, la confidencialitat i el respecte (López, 2021).

5.2.- Prototip de “dona infermera”

Durant la Guerra Civil Espanyola, les infermeres voluntàries eren formades en ètica del cuidatge, juntament amb vocació i humanitarisme (López, 2021) (Hernández & Segura, 2013) (Moruno & Rodríguez, 2009). Els dos bàndols varen utilitzar la idea de vocació per mobilitzar les infermeres, els nacionalistes justificant-ho en base als valors cristians i els republicans en base als valors polítics i democràtics (López, 2021). Varis articles parlen de les característiques i els valors més importants per poder exercir com a infermera de guerra en els dos bàndols. Mateu Barreda i González Chordá parlen que en el bàndol nacional, en què eren les dones religioses i voluntàries les que s'encarregaven del cuidatge dels malalts. En canvi en el republicà només eren voluntàries (Mateu & González, 2013). Segons l'autora Patricia Domínguez Isabel, totes elles eren dones disposades a deixar-ho tot per prestar la seva ajuda (Domínguez Isabel et al, 2019).

El bàndol nacional no veia la instrucció de la infermeria com un compromís polític sinó com un servei a l'home que lluitava per salvar la nació. Sostenien que les dones no eren inferiors als homes, sinó simplement diferents a l'estar dotades de manera natural per entregar-se per complet al marit i a la família (Gimenez Muñoz, 2016). La relació que les infermeres nacionals havien d'establir amb els ferits era similar a la materno-filial, per tant havien de ser dones bondadoses, dolces, amables, alegres, altruistes, pacients, discretes, intel·ligent i carinyoses. A més en els seus cuidatges havia d'imperar la caritat cristiana acompanyada del sentiment del deure i de responsabilitat, essent obedients per complir amb exactitud les ordres mèdiques. No podien beure ni fumar. No podien ser ineptes, gandules o desobedients i no podien veure la seva feina a l'hospital com un passatemps (López Vallecillo, 2016) (Gimenez Muñoz, 2016) (Monge Ortiz, 2015).

L'Espanya republicana, en canvi, defensava un model de dona emancipada i independent, que actuava en els fronts i desenvolupava tasques d'ajuda de tota índole. El perfil de miliciàna era el d'una dona jove amb vincles polítics, familiars o afectius amb els seus companys de milícies (Gimenez Muñoz, 2016) (Moruno & Rodríguez, 2009). Les voluntàries del front popular, doncs, solien ser noies activistes molt joves, amb prou feines rondaven els 17 anys, sense formació específica, que treballaven en la branca del tèxtil o ajudant en les tasques de la llar (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022). D'altra banda, les dones voluntàries estrangeres, a diferència de la majoria de voluntàries espanyoles, havien cursat estudis universitaris d'infermeria i estaven sobradament preparades tant en la teoria com en la pràctica, a més de tenir experiència laboral (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022) (Anton-Solanas, 2019).

5.3.- Funcions d'infermeria (noves tècniques, cures, falta de recursos)

Al front, la prioritat dels cuidatges d'infermeria era actuar de forma ràpida i eficient ja fos completant l'arrencament d'un membre, frenant hemorràgies, donant sang o immobilitzant una extremitat fracturada (María Eugenia Galiana-Sánchez et al). Mentre que als hospitals, la feina desenvolupada per les infermeres englobava diferents tasques; des d'aixecar soldats, fer llits, fer la higiene dels pacients enllitats, realitzar cures o instrumentar cirurgies, passar consulta amb els metges, fins a donar de menjar als soldats que no podien baixar al menjador. Durant les tardes i nits més tranquil·les, rentaven les gases i benes i després les enrotllaven. Les infermeres també sortien a rebre els ferits a les portes dels hospitals i, en ocasions, s'havien de desplaçar elles mateixes amb una camioneta per recollir els ferits. A més, s'encarregaven dels preparatius del trasllat i condicionament de les noves destinacions. En ocasions, les pròpies infermeres, participaven en la incautació d'un edifici o escollien el que consideraven més adequat (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022) (Monge Ortiz, 2015).

A nivell assistencial, en ocasions, les seves actuacions traspassaven les funcions d'infermeria. L'autora Carmen Escribano Ruiz explica com un testimoni en una intervenció quirúrgica va haver de treure metralla d'una ferida i suturar-la. Les funcions d'acompanyament en la mort era una altra de les tasques que les infermeres realitzaven. En ocasions, els ferits eren conscients que es morien i que la última persona que veurien

eren les infermeres. En diversos articles es fa menció de testimonis que parlen sobre ferits amb afectacions psicològiques i emocionals, dimensió que també exigia cuidatges per part d'infermeria (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022).

Les condicions extremes de la guerra van propiciar que s'hagués d'innovar tècniques o tractaments nous. En l'article "*Pies de trinchera: Testimonios de enfermeras en la Guerra Civil Española*" hi ha una font que relata com els ferits amb traumatismes se'ls va practicar "la cura al aire", sistema que més tard, en la segona guerra mundial va fer famós al doctor Trueta. La falta de recursos aguditzava l'ingeni i de vegades donava lloc a pràctiques poc ortodoxes però imprescindibles quan pràcticament no hi havia de res. Actuacions com l'ús de conyac o un llumí per desinfectar una agulla, utilitzar un colador de cuina amb una gasa impregnada en cloroform com equip d'anestèsia, netejar les ferides amb aigua, sabó i licor de la barraca, etc. Els llençols i draps vells que es rebutjaven es reutilitzaven per fer benes. En ocasions quan la morfina o altres narcòtics escassejaven, recorrien a emborratjar al pacient per mitigar el dolor (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022).

En diversos articles s'ha identificat com les tasques i funcions diàries que exercien les infermeres variaven en funció del seu títol, rang o formació. Únicament les dones qualificades podien exercir, mentre que les voluntàries s'encarregaven dels cuidatges bàsics com donar de menjar, fer els llits, canviar benes i passar el material de cures al metge. La feina de quiròfan, com instrumentista, estava reservada per les infermeres amb major formació. No obstant, quan les circumstàncies ho requerien, no existia una divisió massa estricta de tasques en funció de la qualificació. Hi ha testimonis de portalliteres que expliquen com les infermeres espanyoles els van ensenyar a posar injeccions (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022) (Mateu & González, 2013) (López Vallecillo, 2016) (Moruno & Rodríguez, 2009).

Maria López Vallecillo esmenta com en el bàndol nacional les infermeres professionals exercien tant en sales d'hospitalització com en quiròfans, essent les que ocupaven el lloc de "jefa de enfermería". A més d'organitzar la feina, anotar les prescripcions i ordres mèdiques, també s'encarregava de les cures principals, de col·locar guixos, de treure fragments de metralla, de posar injeccions intravenoses i d'instrumentar a quiròfan. També era l'encarregada d'acompanyar al metge durant la visita als ferits, d'ensenyar tècniques a les auxiliars i organitzar els torns de treball juntament amb la Superiora.

Quan s'evacuava el centre, havia de procurar que tota la informació sobre el procés clínic del malalt no es perdés i es traslladés amb el ferit (López Vallecillo, 2016).

Una altra figura de la qual es parla en l'article de Maria López Vallecillo és la de les infermeres socials del bàndol nacional. La seva missió no era l'atenció a ferits sinó aquelles tasques relacionades a la puericultura. L'ensenyança que rebien era en benefici de la "pàtria" ja que s'encarregaven del cuidatge i educació dels nens interns a casa - bressols, guarderia, menjadors, llars infantils, colònies, etc. - els quals serien "els homes del demà, les pedres angulars encarregades de sustentar l'Imperi d'Espanya" (López Vallecillo, 2016). Així doncs, les infermeres puericultores o visitadores d'Auxili Social i la Falange s'encarregaven de l'assistència domiciliària i d'informar de la situació mèdica social de la població (Gimenez Muñoz, 2016). D'altra banda, entre les funcions de les "Damas Enfermeras" de la Creu Roja s'inclouia també visitar i adornar les tombes el dia de tots els sants, i donar robes a l'exèrcit i als hospitals (Domínguez Isabel et al, 2019) (Gimenez Muñoz, 2016). Pel que fa a les infermeres comunitàries, se sap que prestaven unes idees més innovadores i avançades fet que va permetre brindar uns cuidatges de qualitat (Domínguez Isabel et al, 2019). Per últim les infermeres estrangeres que ja tenien formació, a més de tasques assistencials, realitzaven feines d'organització i direcció de la resta del personal (Anton-Solanas, 2019).

En el segon article de Carmen Escribano Ruiz, l'autora afirma com en alguns hospitals del bàndol nacional hi havia diferenciació de les tasques segons el gènere. El torn de nit, per exemple, sempre era realitzat per homes, igual que tasques com la higiene masculina i la mobilització de pacients o l'entrada als pavellons de malalties venèries. En canvi, en el bàndol republicà no s'han trobat referències similars a aquesta organització en funció del gènere. Els únics testimonis d'aquest article que parlen sobre la diferenciació de tasques segons gènere en el bàndol republicà, esmenten que les infermeres no solien sondar als homes ni tocar els pacients morts en un accident (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022).

5.4.- Condicions de la feina i de vida d'una infermera

La major part dels articles consultats coincideixen en que les condicions extremes i deplorables en les que vivien i treballaven les infermeres van tenir conseqüències per a la seva salut. Repercussions que, en ocasions, van perdurar tota la vida (Escribano Ruiz,

2021) (Escribano Ruiz, 2022) (Anton-Solanas, 2019) (Gimenez Muñoz, 2016) (Nelson et al, 2020).

En l'article "*Pies de trinchera: Testimonios de enfermeras en la Guerra Civil Española*" diversos testimonis relaten que a l'agreujar-se el conflicte, les infermeres del bàndol republicà van haver de dormir i treballar en els llocs més inhòspites: trens, túnels clausurats i, fins i tot al final de la guerra, en una cova prop de l'Ebre. La cova era enorme, desnivellada i molt fosca tot el dia. També hi ha relats que expliquen que mai es van habilitar cases en condicions mínimes, com subministres d'aigua, finestres, llum, etc. Les infermeres van haver d'adaptar-se a situacions com dormir en matalassos xopats de sang al costat de pacients que es queixaven de dolor, mentre rates corrien per sobre dels llits i ratpenats voleiaven per les estances (Anton-Solanas, 2019) (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022) (Nelson et al, 2020). En un altre article de Carmen Escribano s'explica com hi havia moments en els que no hi havia sabó, ni res de material, i havien de rentar les gases i aprofitar els guants. Els medicaments també eren escassos, no disposaven d'antibiòtics i ni narcòtics. Escassejava el menjar, les mantes, només tenien cafè amb llet i no sempre llet. Passaven dies sense menjar. Carmen, en aquest article també parla sobre l'escassetat d'ambulàncies, que va obligar a la incautació de matalassos i camions per utilitzar-los com ambulàncies. Aquesta manca de material va desencadenar que es realitzessin intervencions quirúrgiques en condicions realment dantesques. Un exemple, fruit d'un testimoni, relata una intervenció realitzada al terra d'una cuina, enlluernats per un tros d'espelma i utilitzant com a instrumental quirúrgic els coberts de cuina (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022) (Gimenez Muñoz, 2016) (Nelson et al, 2020).

En el bàndol nacional, les condicions tampoc eren les idíl·liques. L'autora Maria López Vallecillo afirma com les infermeres mobilitzades del bàndol nacional van haver d'allotjar-se en condicions precàries que ja no comptaven amb cap tipus de privilegi. Hi havia habitacions per cinc infermeres sense aigua, ni vidres a les finestres, amb una espelma com a llum i un lavabo que havien de compartir amb els soldats, a més d'haver de dormir al terra. No van tenir comoditats, van passar fred i gana. La manca de mitjans impedia la higiene diària, els uniformes estaven bruts i el cabell enredat sense rentar (López Vallecillo, 2016).

A banda de les males condicions dels allotjaments i llocs de treball, les dones que van prestar els seus serveis durant la guerra varen estar exposades als perills derivats de la rereguarda, algunes van ser capturades i empresonades pel bàndol contrari, altres van emmalaltir com a conseqüències de les condicions de precarietat que van haver de suportar i, fins i tot, algunes van arribar a morir com a conseqüència dels bombardejos patits en els hospitals on prestaven els seus serveis. Aquestes condicions extremes van provocar esgotament físic i mental, com es veu reflectit en els relats de testimonis de l'article de Carmen Escribano que parlen sobre atacs d'angoixa, pena i tristesa (Domínguez Isabel et al, 2019) (López Vallecillo, 2016) (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022) (Anton-Solanas, 2019) (Gimenez Muñoz, 2016) (Nelson et al, 2020).

A nivell de condicions laborals, són varis els articles que parlen la no remuneració de la feina de les infermeres de guerra. Patrícia Domínguez Isabel i Maria López Vallecillo afirmen com en els dos bàndols exclusivament a les dones mobilitzades fora de la seva zona de residència se'ls facilitava l'allotjament i la manutenció, remunerant-les amb alguna petita ajuda econòmica. Si no eren mobilitzades fora del seu entorn, treballaven de manera gratuïta. A més, en el bàndol nacional hi havia una sèrie de restriccions i obligacions que s'havien de complir de manera estricta: tenien horaris restringits i tocs de queda establerts fora de la seva jornada laboral per evitar conductes indesitjades davant dels ulls de la Mare Superiora (Domínguez Isabel et al, 2019) (López Vallecillo, 2016).

5.5.- Importància del paper d'infermeria

Gran part dels articles consultats afirmen que durant la Guerra Civil l'actuació de la infermeria fou vital, ja que va prestar atenció socio sanitària a la població civil, així com als ferits d'ambdós bàndols (Domínguez Isabel et al, 2019) (Escribano Ruiz, 2021) (Moruno & Rodríguez, 2009) (Hernández & Segura, 2013) (Nelson et al, 2020) (Anton-Solanas, 2019) (Galiana-Sánchez et al, 2014) (Gómez et al, 2018). Degut a la necessitat de cuidatges que la guerra demandava, la infermeria va sortir del seu context habitual convertint-se així en una figura clau del moment històric que li va tocar viure (Domínguez Isabel et al, 2019). Autores com Carmen Escribano diuen que una aportació molt important a la economia de guerra i al funcionament de la societat civil

fou el treball d'auxili desenvolupat per les dones. La contribució primordial de les dones no va ser a les trinxeres sinó a la rereguarda, on les seves aportacions, encara que menys espectaculars, van ser decisives per sostenir un país en guerra (Escribano Ruiz, 2021) (Escribano Ruiz, 2022).

Maria López Vallecillo esmenta en el seu article que la feina de les dones en la zona nacional fou necessària pel desenvolupament i els sosteniment de la guerra. El nombre de professionals a l'inici del conflicte no fou suficient, pel que va ser imprescindible l'ajuda voluntària de dones sense experiència assistencial. Malgrat les dificultats imposades per la situació bèl·lica, les infermeres van desenvolupar una feina encomiable i magnífica (López Vallecillo, 2016).

6.- Conclusions

Després de plantejar-nos els objectius del nostre treball de fi de grau i realitzar la discussió, volem concloure el nostre treball remarcant els següents aspectes.

La situació d'Espanya durant la Guerra Civil va afavorir que moltes dones poguessin accedir a una formació professional a la que, en altres circumstàncies, mai haurien somiat. La participació activa de les infermeres en el conflicte juntament amb la creació dels cursos de formació va contribuir a la consolidació de la infermeria com a professió, rebent la importància merescuda.

Malgrat que la gran varietat de programes de formació d'infermeria presentaven algunes diferències en els requisits d'accés o en l'enfocament sociopolític, el contingut teòric dels cursos i la feina d'infermeria fou pràcticament la mateixa en els dos bàndols. La funció d'infermeria implicava l'aplicació d'un ampli concepte del cuidatge en què era primordial atendre als malalts a partir de la cobertura de les seves necessitats, tant físiques com psicoemocionals, i on l'enginy i tots aquells valors associats a l'humanitarisme foren imprescindibles.

La manca de recursos sanitaris durant aquest conflicte bèl·lic va provocar que els dos bàndols haguessin d'adaptar-se a condicions extremes que no havien viscut abans. Davant d'aquesta situació no van tenir més opció que acomodar-se i buscar noves estratègies per poder seguir cuidant de la millor manera possible als malalts. Cal destacar que aquestes noves estratègies de cuidatge van repercutir en grans avenços en la sanitat espanyola.

La fam, el cansament i l'estrès van acompanyar durant tota la Guerra Civil Espanyola a les infermeres i voluntàries espanyoles i internacionals. Però també les van acompanyar la valentia, l'esforç i la dedicació al seu treball. Van tenir un paper admirable i fonamental en aquesta lluita, on es van deixar la pell atenent als malalts cada dia en torns realment esgotadors i realitzant tot tipus de tasques socials.

7.- Bibliografía

1. Achury, D. M. (2006). La historia del cuidado y su influencia en la concepción y evolución de la enfermería. [versió electrònica]. *Inv. Enf. Bogotá. Vol 8(1,2)*. Recuperat el 12 de Gener de 2023, a: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=145220734002>
2. Anton-Solanas, I., Wakefield, A., & Hallett, C. E. (2019). International nurses to the rescue: The role and contribution of the nurses of the International Brigades during the Spanish Civil War: International nurses to the rescue. *Japan Journal of Nursing Science: JJNS*, 16(2), 103–114. <https://doi.org/10.1111/jjns.12218>
3. Arrizabalaga, J. Martínez-Vidal, A. (2020). Entre los campos y los hospitales: ayuda médica humanitaria a los refugiados republicanos españoles en Francia(1939-1950). *Revistas de la Universidad de Granada*.
4. Bernabéu, J., Gascón, G. (1999). Historia de la Enfermería de Salud Pública en España (1860-1977). [versió electrònica]. *Universidad de Alicante*. Recuperat el 12 de Gener de 2023, a: <https://core.ac.uk/download/pdf/16367143.pdf>
5. Bolinga, I. (2020). Breve historia de la Guerra Civil Española. Autoedición.
6. Bolloten, B. (2015). Historia de la Guerra Civil. Revolución y contrarrevolución. Editorial Alianza.
7. Calvo, F. (2022). La Guerra Civil, una historia total. Editorial Arzolia.
8. Cantero, E. (2009). Una lectura de la Guerra Civil Española. [versió electrònica]. *Revista de formación cívica y de acción cultural, según el derecho natural y cristiano*. Recuperat el 19 de Febrer a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4858878>
9. Castro, M. Jiménez, J.M. López. Mirón-González, R. (2021, 31 de diciembre). Training of volunteer nurses during the Spanish Civil War (1936-1939): A historical study. *PLOS ONE*. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0261787>
10. CODEM. *Ilustre Colegio Oficial de Enfermería de Madrid*. (s/f). Codem.es. Recuperado el 9 de mayo de 2023, de <https://www.codem.es/ponencias/cuidar-en-tiempos-de-guerra-civil-1936-1939>
11. Collière, M.F (1997). Promover la vida. McGraw-Hill-Interamericana.

12. Dios-Aguado, M., Gómez-Cantarino, S., Domínguez-Isabel, P., Chaves, M., & Queirós, P. (2020). Enfermería durante la guerra civil española y su posguerra (1936-1949): olvido e inhabilitación. *Revista de Enfermagem Referência, V Série* (fNº 2), 1–7. <https://doi.org/10.12707/rv20019>
13. Domínguez Isabel, P., Espina Jerez, B., Gómez Cantarino, S., Elena Hernández, A., Dios Aguado, M. de, & Pina Queirós, P. J. (2019). Organización de los cuidados de enfermería en la Guerra Civil Española (1936-1939): un abordaje histórico. *Cultura de los Cuidados Revista de Enfermería y Humanidades*, 53, 77–86. <https://doi.org/10.14198/cuid.2019.53.08>
14. Domínguez, Patricia; Espina, Blanca; Gómez, Sagrario; Hernández, Azucena E.; de Dios, Mercedes; Pina, Paulo J. "Organización de los cuidados de enfermería en la Guerra Civil Española (1936-1939): un abordaje histórico". *Cultura de los Cuidados*, 2019; 23(53): 77-86. <https://doi.org/10.14198/cuid.2019.53.08>
15. Escribano Ruiz, C. (2022). Pies de Trinchera. La contribución de enfermería en la Guerra Civil Española. *Temperamentvm*, 18, e13438. Febrer a: <https://doi.org/10.58807/tmptvm20225156>
16. Galiana-Sánchez, M. E., Bernabeu-Mestre, J., & Ballester Añón, R. (2014). Mujeres, salud y profesiones sanitarias: revisión historiográfica y estudio de casos en la sanidad española contemporánea. *Áreas*. <https://digitum.um.es/digitum/handle/10201/43108>
17. Gallego, G. Galbany, P. Nelson, S. (2015). Enfermeras internacionales en la Guerra Civil Española (1936-1939). Recuperat el 19 de Febrer de 2023, a: [323453796 ENFERMERAS INTERNACIONALES EN LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA 1936-1939](https://doi.org/10.323453796_ENFERMERAS_INTERNACIONALES_EN_LA_GUERRA_CIVIL_ESPAÑOLA_1936-1939)
18. García Sebastián, M. Gatell Arimont, C. Risques Corbella, M. (2016). La Guerra Civil (1936-1939). *Història* (pp. 292-317). Editorial Vicens Vives.
19. García, X. (2011). La asistencia sanitaria en la provincia de Valencia durante la Guerra Civil Española (1936-1939). [versió electrònica]. *Universidad de Valencia. Vol 34(73)*. Recuperat el 19 de Febrer de 2023 <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3673653.pdf>
20. Gómez Cantarino, S., Gutiérrez de la Cruz, S., Espina Jerez, B., Dios Aguado, M. de las M. de, Pina Queirós, P. J., & Alves Rodrigues, M. (2018). Desarrollo formativo de la enfermería española y sus especialidades: desde los albores del s. XX hasta la actualidad. *Cultura de los Cuidados Revista de Enfermería y Humanidades*, 52, 58–67. <https://doi.org/10.14198/cuid.2018.52.05>

21. Gómez-Cantarino, S., de Dios-Aguado, M., Checa, A., Dominguez-Isabel, P., Rodríguez, J., Espina-Jerez, B. (2020). Regulación de la Enfermería Española: incorporación a la profesión sanitaria (1859-1950). [versió electrònica]. *Escuela Anna Nery Revista de Enfermería*. Vol 24(4). Recuperat el 22 de Febrer de 2023, a: <https://doi.org/10.1590/2177-9465-EAN-2020-0053>
22. Gómez, S., Gutiérrez de la Cruz, S., Espina, B., et al. (2018). Desarrollo formativo de la enfermería española y sus especialidades: desde los albores del s.XX hasta la actualidad. [versió electrònica]. *Cultura de los cuidados*. Vol 53. Recuperat el 12 de Gener de 2023 a : https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/85351/1/CultCuid_52-58-67.pdf
23. González-Canalejo, C. Mirón-González, R. (2018). La asistencia sanitaria a los heridos y enfermos del exilio republicano español en Francia: de la improvisación inicial a los campos de concentración (enero-septiembre de 1939). *ASCLEPCIO. Revista de la Historia de la Medicina de la Ciencia*. <https://asclepio.revistas.csic.es/index.php/asclepio/article/view/791>
24. González, C. (2012). El socorro sanitario en la Guerra Civil Española. Ayuda para la paz (1936-1945). [versió electrònica]. *Universidad de Almería*. Recuperat el 23 de Febrer de 2023, a: <http://docplayer.es/10200720-Universidad-de-almeria.html>
25. Hernández Conesa JM, Miralles Sangro MT, Gegura LópezG, Cayuela Fuentes PS, Giménez Andrey MR. (2014). La Cruz Roja Española en el territorio Republicano durante la Guerra Civil (1936-1939): un análisis histórico documental acerca de su organización. *Paraninfo digital*, 20. <http://www.index-f.com.sabidi.urv.cat/para/n20/pdf/154.pdf>
26. Hernández Conesa, J. M., & Segura López, G. (2013). La formación de las Damas Enfermeras de la Cruz Roja durante la Guerra Civil Española (1936-1939). *Index de enfermería*, 22(3), 180–183. <https://doi.org/10.4321/s1132-12962013000200014>
27. Hernandez, F. Tarruella, M. (2019). Didáctica de la Guerra Civil Española. *Revista Internacional de la Guerra Civil Española*. Número 9.Ebre 38. Recuperat el 18 de: <https://revistas.javeriana.edu.co/index.php/imagenydesarrollo/article/view/1573>
<https://revistaseug.ugr.es/index.php/dynamis/article/view/15656>
https://www.fuhem.es/papeles_articulo/reflexiones-sobre-el-humanitarismo/
https://www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/a2_ortega_silvestre.pdf

28. Jimenez, G. (2017). Las mujeres en la Guerra Civil y el Franquismo. Editorial Independently publusjed.
29. López , M. (2016). Relevancia de la mujer en el bando nacional de la Guerra Civil española: las enfermeras. Revista del departamento de Historia, Historia del Arte y Geografía, Facultad de Filosofía y Letras, Universidad de Navarra.<https://revistas.unav.edu/index.php/myc/article/view/7583>
30. López Vallecillo, M. (2016). Relevancia de la mujer en el bando nacional de la Guerra Civil española: las enfermeras. *Memoria y civilización*, 19(19), 419–439. <https://doi.org/10.15581/001.19.419-439>
31. Martín, D. (2020). Introduction: Feeling humanitarianism during the Spanish Civil War and Republican exile. [versió electrònica]. *Journal of Spanish Cultural Studies*. Vol 21(4). Recuperat el 24 de Febrer de 2023; a:<https://doi.org/10.1080/14636204.2020.1842092>
32. Martín, D. i Ordóñez, J. (2009). The nursing vocation as political participation for women during the Spanish Civil War. [versió electrònica]. *Journal of War and Culture Studies*. Vol 2(3). Recuperat el 22 de Febrer de 2023, a: <http://dx.doi.org/10.1386/jwcs.2.3.305/1>
33. Martín, D., Edgar, B., Leyder, M. (2020). Feminist perspectives on the history of humanitarian relief (1870–1945). [versió electrònica]. *Medicine, Conflict and Survival*. Vol 36(1). Recuperat el 18 de Febrer de 2023; a: <https://doi.org/10.1080/13623699.2020.1717720>
34. Martinez, R. (2013). Las enfermeras en la Guerra Civil española. Una profesión oscilante entre la maternidad moral y la maternidad social. Universitat Jaume I. [https://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/77107/TFM_MartinezZapa taR.p df?sequence=1&isAllowed=y](https://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/77107/TFM_MartinezZapa%20taR.p%20df?sequence=1&isAllowed=y)
35. Mas Espejo, M. (2016). El cuerpo de Damas enfermeras de la Cruz Roja española: formación y contribución a la labor cuidadora y social. Universidad de Alicante. <http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/62388>
36. Mateu Barreda, R., & González Chordá, V. M. (2013). La Enfermería durante la Guerra Civil Española. *Revista científica de enfermería*, 7. <https://doi.org/10.14198/recien.2013.07.07>
37. Mirón-González, R. (2020, 20 de abril). La enfermería en el exilio republicano español de 1939 a Francia: una aproximación para su estudio. Revistas de la Universidad de Granada. <https://revistaseug.ugr.es/index.php/dynamis/article/view/15658>

38. Mora, A. (2018). La Sanidad Militar Española durante la primera mitad del siglo XX. Una aproximación histórica. Antecedentes, Guerra Civil - "Método Español" y Proyección Internacional - Autogiro de Juan de la Cierva. [versió electrònica]. *Sanidad militar. Vol 74(4)*. Recuperat el 23 de Febrer de 2023, a: https://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1887-85712018000400266# B19
39. Moruno, D. M., & Rodriguez, J. O. (2009). The nursing vocation as political participation for women during the Spanish Civil War. *Journal of war & culture studies*, 2(3), 305–319. <https://doi.org/10.1386/jwcs.2.3.305/1>
40. Muñoz, G., & Carmen, M. (2016). La instrucción de enfermeras como labor ideológica de la Sección Femenina (1936-1953). *Arenal Revista de historia de las mujeres*, 23(24), 267–286. <https://idus.us.es/handle/11441/95438>
41. Nash, M. (2006). Rojas. Las Mujeres Republicanas en la Guerra Civil.
42. Nelson, S., Galbany-Estragués, P., & Gallego-Caminero, G. (2019). The nurses no-one remembers: Looking for Spanish nurses in accounts of the Spanish Civil War (1936-1939). *Nursing History Review: Official Journal of the American Association for the History of Nursing*, 28 (1), 63–92. <https://doi.org/10.1891/1062-8061.28.63>
43. Ortega, J.A. Silvestre, J. 2005. Las consecuencias demográficas de la Guerra Civil. X Congreso de la AEHE, Galicia. Recuperat el 12 de Novembre de 2022 a:
44. Ramió Jofre, Anna; Torres Penella, Carme; Gallego Caminero, Gloria. «L'humanitarisme de les infermeres en la Guerra Civil Espanyola». *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, 2023, Vol. 79, p.103-120, <https://raco.cat/index.php/Gimbernat/article/view/408272>.
45. Ramírez, M., Pedraz A. (2004). La participación de las enfermeras en la Guerra Civil Española. Validación de una entrevista. [versió electrònica]. *Nure investigación*. Recuperat el 12 de Gener de 2023, a: <https://www.nureinvestigacion.es/OJS/index.php/nure/article/view/157>
46. Ramos, M.D. (1996). Memorias de la Guerra Civil Española y el exilio. El lenguaje de los perdedores. Estudios de Historia Moderna y Contemporánea. Recuperat el 17 de Febrer a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=95412>
47. Rey, F. (2003). Reflexiones sobre el humanitarismo. [versió electrònica]. *Papeles. Vol82*. Recuperat el 18 de Febrer de 2023, a:

48. Ruiz, C. E. (2021). Pies de trinchera. Testimonios de enfermeras en la Guerra Civil española. *Temperamentvm*, e17033–e17033. <https://ciberindex.com/index.php/t/article/view/e17033>
49. Serrallonga, J. (2015). The main military Medical organisations in the rebel army, 1936-1939. [versió electrònica]. Universidad Autónoma de Barcelona, Espanya. Vol 4. Recuperat el 19 de Febrer de 2023, a : <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6130594.pdf>
50. Vesga, L. M. (2012). Evolución del cuidado: de curanderas a enfermeras. [versió electrònica]. *Revista Cuidarte*. Vol 3(1). Recuperat el 12 de Gener de 2023, a: http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S2216-09732012000100022